

Η ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΩΝ «ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ» ΤΩΝ ΕΜΠΕΙΡΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Γιάννης Κάλλας

Περίληψη

Η περιγραφή αντικειμένων και φαινομένων στα οποία αναφέρεται μια εμπειρική έρευνα αποτελεί την κρίσιμότερη ίσως παράμετρο για την τεκμηρίωσή της και είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ανάπτυξη υποδομών τεκμηρίωσης για τις κοινωνικές επιστήμες. Η περιγραφή των «αναφερομένων» συνήθως διαφέρει σημαντικά από έρευνα σε έρευνα. Αυτό συμβαίνει διότι δύο έρευνες, ακόμη και όταν αναφέρονται στα ίδια εξωτερικά αντικείμενα ή φαινόμενα, δεν τα περιγράφουν με τον ίδιο τρόπο, κυρίως επειδή διαφοροποιούνται ως προς τους στόχους τους, τα ερευνητικά τους ερωτήματα, αλλά και την προβληματική τους, που ενδεχόμενα βασίζεται σε διαφορετικές θεωρητικές προκατανοήσεις των «αναφερομένων». Για την επιστημονική έρευνα ωστόσο, είναι κρίσιμο να μπορούμε να εντοπίζουμε και να επεξεργαζόμαστε συγκριτικά τις έρευνες που αφορούν τα ίδια εξωτερικά «αναφερόμενα», ακόμη και όταν τα περιγράφουν με διαφορετικό τρόπο.

Για να το επιτύχουμε αυτό, η τεκμηρίωση των «αναφερομένων» πρέπει να γίνεται σε δύο επίπεδα: πρώτον, στο επίπεδο της κάθε συγκεκριμένης έρευνας, όπου παρέχεται η πλήρης περιγραφή των «αναφερομένων», σύμφωνα με την προβληματική της έρευνας και το ιδιαίτερο πρόβλημα στο οποίο εστιάζει, και δεύτερον, στο επίπεδο ενός αποθέματος γνώσης κοινού για ολόκληρη την επιστημονική κοινότητα, το οποίο διαχειρίζονται οι ερευνητικές υποδομές τεκμηρίωσης. Για να αποτελέσουν μέρος ενός κοινού αποθέματος γνώσης, τα «αναφερόμενα» μιας έρευνας πρέπει να εγκαθιδρύονται ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες κάθε συγκεκριμένης έρευνας, ως αντικείμενα δημόσιας συζήτησης, και αυτό επιτυγχάνεται συνήθως μέσα από συμπληρωματική τεκμηρίωση. Επομένως τόσο τα αντικείμενα ανάλυσης, όσο και οι μονάδες παρατήρησης προς τις οποίες στρέφεται μια έρευνα πρέπει να ορίζονται

κατά τρόπο που συνομολογεί μια ευρύτερη αποδοχή και κατανόηση. Μια υποδομή πρέπει επομένως να παρέχει τα κατάλληλα εργαλεία για την ενιαία τεκμηρίωση των «αναφερομένων» σε επίπεδο κοινού αποθέματος γνώσης, διασφαλίζοντας έτσι την δυνατότητα άμεσης συσχέτισης όσων ερευνών αναφέρονται σε αυτά, ακόμη και αν τα περιγράφουν με διαφορετικό τρόπο και ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες μεθοδολογικές επιλογές τους.

Η συγκεκριμένη εργασία μελετά τις δυσκολίες που παρουσιάζει η τεκμηρίωση των «αναφερομένων», βασισμένη στη διάκριση μεταξύ των ονομαστικών ορισμών από τις αναλυτικές περιγραφές των «αναφερομένων» στις διάφορες εμπειρικές έρευνες, και διερευνά τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη τέτοιων εργαλείων. Έτσι η τεκμηρίωση των «αναφερομένων», παρότι διαφέρει ανάλογα με τη διάκριση των ερευνών σε ποσοτικές και ποιοτικές, είναι δυνατόν να συγκροτηθεί τελικά με τη βοήθεια της υποδομής μέσα από τη συσχέτιση των επιμέρους περιγραφών που παρέχουν οι διαφορετικές εμπειρικές έρευνες, χωρίς αυτό να παραποιεί με κανένα τρόπο τη βασική τεκμηρίωση των «αναφερομένων» που παράγεται στο πλαίσιο των μεμονωμένων ερευνών.

Λέξεις-κλειδιά: εμπειρική έρευνα, τεκμηρίωση των «αναφερομένων», υποδομές και εργαλεία τεκμηρίωσης, βασική τεκμηρίωση, συμπληρωματική τεκμηρίωση

Abstract

The description of the objects and phenomena to which an empirical research refers constitutes the most critical factor for the documentation of the research, and it is considered particularly important for the development of research infrastructures for the social sciences. The description of the reported objects tends to differ considerably from one research to another. The reason is that two different researches, even if they investigate the same research objects, do not describe them in the same way, due to the fact that they involve different research aims, research questions and theoretical perceptions of their objects. However, for the scientific community, it is important to be able to sort out and process in a comparative way those researches which refer to the same objects, even if they describe them in a different way.

In order to achieve this, the documentation of the reported objects must take place at two levels: first, at the level of every particular empirical research and second at the level of the common scientific stock of knowledge, which is managed by research infrastructures. In order to constitute a part of the common stock of knowledge, the reported objects must be described independently of the particularities of each research, as objects of public discussion. This usually happens through supplementary documentation. As a result, both the reported objects and

the units of observation must be defined in terms of a broader understanding. This means that a research infrastructure must provide the appropriate tools for a unified documentation of the reported objects at the level of the common stock of knowledge, making it possible to directly correlate researches, even if they describe the same reported objects in different ways or involve different methodological choices.

The present article studies the difficulties arising from the documentation of the reported objects, by distinguishing the nominal definitions from the analytic descriptions of the reported objects in the empirical researches. Moreover, it examines the circumstances under which appropriate tools for this can be developed. Thus, for all the differences between qualitative and quantitative researches, it is possible to achieve a unified documentation of the reported objects with the help of a research infrastructure, without distorting in any way the basic documentation of these objects produced in the context of each single research.

Keywords: *empirical research, documentation of the reported objects, infrastructures and tools of documentation, basic documentation, complementary documentation.*

Εισαγωγή

Η επιστήμη διακρίνει την σκέψη από την πραγματικότητα που υπάρχει έξω και ανεξάρτητα από αυτήν. Αυτή η διάκριση επιτρέπει την αναφορά της σκέψης στην πραγματικότητα, που οργανώνεται μέσω της παρατήρησης. Η δυνατότητα παρατήρησης πηγάζει από την ικανότητα του ανθρώπινου σώματος να αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα μέσω των αισθήσεων. Η αισθητηριακή αντίληψη αναπαρίσταται στη συνείδηση με τη διαμεσολάβηση του λόγου και η αναφορά στον κόσμο παίρνει την μορφή της έκφρασης. Σε αυτό άλλωστε βασίζεται και η δυνατότητα επικοινωνίας. Επομένως η παρατήρηση των «αναφερομένων» δεν είναι μόνο μια απλή διαδικασία συλλογής εντυπώσεων. Είναι ταυτόχρονα και μια διαδικασία γλωσσικής κωδικοποίησης, δηλαδή συσχέτισης των εντυπώσεων με έννοιες.

Τα αντικείμενα στα οποία αναφέρεται μια εμπειρική έρευνα είναι στοιχεία της πραγματικότητας που υπάρχουν ανεξάρτητα από τον παρατηρητή. Ο όρος «αντικείμενο» έχει διπλή σημασία. Σημαίνει το στοιχείο της πραγματικότητας προς το οποίο στρέφεται η προσοχή μας, αλλά σημαίνει ταυτόχρονα και εκείνο το στοιχείο της πραγματικότητας που υπάρχει ανεξάρτητα από εμάς και την αναφορά μας σε αυτό. Για να αποφύγουμε την πολυσημία και τη συνακόλουθη σύγχυση, θα χρησιμοποιούμε τον όρο «αναφερόμενα» για να δηλώσουμε την πρώτη σημασία και τον όρο «αντικείμενο» ή «οντότητα» για να δηλώσουμε την δεύτερη. Για τα «αναφερόμενα», που πρέπει να γίνονται κατανοητά με τον ίδιο τρόπο από όλους, πρέπει

να έχουν συνομολογηθεί μέθοδοι διερεύνησης και πιστοποίησης των γεγονότων που σχετίζονται με αυτά. Στις κοινωνικές επιστήμες η διαδικασία της παρατήρησης διαφοροποιείται ουσιαστικά από αυτή των θετικών επιστημών και διαμεσολαβείται από την επικοινωνία. Θα αναφερθούμε εν συντομία στις ιδιαιτερότητες που προκύπτουν.

Η πρώτη σημαντική ιδιαιτερότητα είναι ότι, ενώ στις περισσότερες επιστήμες η παρατήρηση είναι αισθητηριακά οργανωμένη, στις κοινωνικές επιστήμες βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην επικοινωνία. Η παρατήρηση δίνει έμφαση στην ένδειξη, στην εμπράγματο αναφορά που σχηματίζεται κυρίως με την βοήθεια των αισθήσεων. Όμως στις κοινωνικές επιστήμες πολύ συχνά η ένδειξη δεν είναι η αναφορά σε κάποιο υλικό αντικείμενο αλλά σε κάποιο σημείο, κάποια έκφραση. Αυτές τις εκφράσεις ο παρατηρητής τις εκλαμβάνει ως ενδείξεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Η ένδειξη υπάρχει μέσα στη φύση και στο χώρο και προϋποθέτει μια προεκφραστική αναφορά. Αντίθετα η έκφραση υπάρχει μόνο μέσα στην παράσταση. Ωστόσο, μέσα από μια επιστημονικά συγκροτημένη επικοινωνιακή λειτουργία που συγκροτεί τη διαδικασία της παρατήρησης στις κοινωνικές επιστήμες, οι εκφράσεις μετατρέπονται από τον παρατηρητή εκ νέου σε ενδείξεις.

Η δεύτερη ιδιαιτερότητα, πηγάζει από το γεγονός ότι τα «αναφερόμενα» δεν είναι πάντα απλά ατομικά αντικείμενα, αλλά πολύ συχνά είναι ένα σύνολο, ένα ομαδικό «εμείς» (Piaget, 1972, σ. 49). Είμαστε επομένως υποχρεωμένοι να παρατηρούμε τόσο απλές όσο και σύνθετες οντότητες.

Μια τρίτη ιδιαιτερότητα είναι ότι συχνά τα «αναφερόμενα» δεν είναι αυθύπαρκτες οντότητες, αλλά συγκροτούνται μέσα από τις σχέσεις τους. Για παράδειγμα, ένας μαθητής δεν υπάρχει παρά σε σχέση με έναν δάσκαλο.

Μια τέταρτη ιδιαιτερότητα αφορά την ιστορική συγκρότηση των αντικειμένων. Τα αντικείμενα των κοινωνικών επιστημών συχνά δεν είναι φυσικές οντότητες, χωρίς ωστόσο να είναι ατομικές φαντασιακές κατασκευές. Είναι κοινωνικές κατασκευές.

Μια πέμπτη ιδιαιτερότητα των κοινωνικών επιστημών είναι ότι ο παρατηρητής αποτελεί συχνά μέρος του αντικειμένου που παρατηρεί. Ο παρατηρητής κατέχει τους κανόνες απόδοσης νοήματος ως μέλος της κοινωνίας, ως συμμετέχων στην καθημερινή ζωή (Κουζέλης, 1996: 14). Λόγω της νοηματικής συγκρότησης της κοινωνικής πραγματικότητας, παρατηρητής και αντικείμενο μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό (Giddens, 1996: 218-227).

Μια έκτη ιδιαιτερότητα των κοινωνικών επιστημών οφείλεται στο γεγονός ότι η παρατήρηση δεν εξαρτάται μόνο από το νόημα που ο παρατηρητής δίνει στα γεγονότα που παρατηρεί, αλλά και από το νόημα που οι παρατηρούμενοι αποδίδουν στις ενδείξεις που μεταφέρουν στον παρατηρητή. Για τον Gadamer (1998: 39), το πραγματικό νόημα όλων των αποφάνσεων φθάνει σε εμάς μεταμφιεσμένο και παραιοποιημένο από τις ιδεολογίες.

Τέλος κάθε κοινωνική επιστήμη είναι μια κοινωνική κατασκευή που παράγεται σε αναφορά προς μια άλλη κοινωνική κατασκευή (την κοινωνία). Έτσι κάθε κοινωνική θεωρία, που επιτρέπει τον ορισμό των αντικειμένων παρατήρησης, υπόκειται σε μια διπλή μεταβολή: αφενός στη μεταβολή που πηγάζει από την εξέλιξη της ίδιας της θεωρίας, η οποία ως κοινωνική κατασκευή εξελίσσεται ιστορικά, και αφετέρου στη μεταβολή που πηγάζει από την εξέλιξη των ίδιων των κοινωνιών. Αυτή η ιδιαιτερότητα των κοινωνικών επιστημών γίνεται αντιληπτή ως δυσκολία συγκρότησης επιστημονικού παραδείγματος στις κοινωνικές επιστήμες.

Τα «αναφερόμενα»

Τα «αναφερόμενα» μπορεί να είναι οντότητες ή φαινόμενα, δηλαδή παραστάσεις που παρουσιάζουν τη συσχέτιση κάποιων οντοτήτων.

Οντότητες (ή αντικείμενα) ονομάζουμε εκείνα τα στοιχεία της πραγματικότητας προς τα οποία στρέφεται η προσοχή μας κατά τη διάρκεια μιας επιστημονικής διαδικασίας παρατήρησης ή ανάλυσης, και τα οποία παρουσιάζουν μια υπαρξιακή σταθερότητα ανεξάρτητη από τον παρατηρητή, δηλαδή υπάρχουν ως αυτόνομα στοιχεία της πραγματικότητας (Κάλλας, 2015: 186). Τις οντότητες δεν πρέπει να τις αντιλαμβανόμαστε μόνο ως στοιχεία που προκύπτουν (άμεσα ή έμμεσα) από την εμπειρία. Οι οντότητες είναι ταυτόχρονα και θεωρητικές κατασκευές.

Τα *φαινόμενα* περιγράφονται από αποφάνσεις που αναφέρονται είτε σε γεγονότα είτε σε *σχέσεις* ανάμεσα σε διακριτές οντότητες, που διαπιστώνονται εμπειρικά. Οι σχέσεις αυτές δεν είναι συμπτωματικές συσχετίσεις, αλλά συσχετίσεις που επαναλαμβάνονται, που παρουσιάζουν δηλαδή *σχετική σταθερότητα στον χρόνο*. Αυτό είναι απαραίτητο, διότι η επιστημονική διερεύνηση αφορά μόνο φαινόμενα τα οποία οι επιστήμονες μπορούν να μελετούν συλλογικά και τα οποία μπορούν να συζητούν έχοντας τη βεβαιότητα ότι *μιλούν για τα ίδια πράγματα*. Τα φαινόμενα περιγράφονται με τυπικό τρόπο με τη βοήθεια *γνωσιακών σχημάτων*, που περιγράφουν, ως συστήματα αποφάνσεων, σχέσεις ανάμεσα σε αντικείμενα. Τα κοινωνικά φαινόμενα αφορούν τη συμμετοχή των υποκειμένων στη συγκρότηση του κοινωνικού, βασίζονται στην επικοινωνία ή στη μίμηση και προϋποθέτουν ένα επίπεδο συντονισμού της συμπεριφοράς σε κάποιο κοινωνικό πεδίο. Τα κοινωνικά πεδία προσδιορίζονται ως πεδία αλληλεπιδράσεων των υποκειμένων, που αποκτούν αναδρομικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση δομικής σύζευξης, που επιτρέπει τη διατήρηση των υποκειμένων μέσα στη δυναμική των αλληλεπιδράσεων τους.

Στις κοινωνικές επιστήμες, οι οντότητες προς τις οποίες στρέφουμε την προσοχή μας δεν είναι απαραίτητα υλικά αντικείμενα. Σε πρωτογενές επίπεδο, η αναφορά δείχνει κάτι εκτός γλώσσας και λόγου, που ανήκει δηλαδή στον κόσμο των υλικών

αντικειμένων. Επομένως τα «αναφερόμενα» είναι πρωτογενώς υλικά αντικείμενα. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Δοξιάδη (2008: 158), η πραγματικότητα στην οποία αναφέρεται ο λόγος συγκροτείται από την ασυνεχή και πολύμορφη διαπλοκή τριών σφαιρών της ύπαρξης:

1. Της *καθαυτο αντικειμενικότητας*, δηλαδή της σφαίρας των *υλικών αντικειμένων που συγκροτούνται και υπάρχουν έξω από τον λόγο*. Τα αντικείμενα αυτά, τα *πρωτογενή αντικείμενα*, είναι υλικά, θεμελιωδώς περατά και εμφανίζονται στον λόγο ως γνήσια εξωτερικά «αναφερόμενα».
2. Του *καθαυτο λόγου*, δηλαδή της σφαίρας που περιλαμβάνει τα *δευτερογενή αντικείμενα*, τα οποία παράγονται μέσα στον λόγο και είναι μη γνήσια εξωτερικά «αναφερόμενα», δηλαδή *σημαίνοντα που χρησιμεύουν ως αναφερόμενα*. Τέτοιου είδους αντικείμενα είναι για παράδειγμα οι *απόψεις*, οι *θεωρίες*, οι *λόγοι* κ.λπ.
3. Της *καθαυτο αναφορικότητας*, δηλαδή της σφαίρας που περιλαμβάνει τα *ενδιάμεσα αντικείμενα*, τα οποία είναι *μεν κατασκευασμένα μέσα στον λόγο, αλλά υφίστανται ανεξάρτητα από αυτόν*. Υπάρχει δηλαδή εξάρτηση των αναφερομένων αυτών από τον λόγο και του λόγου από αυτά. Τέτοιου είδους αντικείμενα είναι, για παράδειγμα, οι *εργαζόμενοι*, οι *φοιτητές*, οι *επιχειρήσεις* κ.λπ.

Συχνά στις κοινωνικές επιστήμες, το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται σε *σύνθετες οντότητες*, δηλαδή σε οντότητες που συγκροτούνται από τη συστηματική αλληλόδραση περισσότερων απλών οντοτήτων. Ακριβώς επειδή οι κοινωνικές επιστήμες προσπαθούν να περιγράψουν αυτές τις σύνθετες οντότητες ολιστικά και να μην περιοριστούν στην παρατήρηση και την ανάλυση των επιμέρους απλών οντοτήτων που τις συγκροτούν, είναι υποχρεωμένες να τις καταστήσουν και αυτές *αντικείμενα ανάλυσης*, δηλαδή αντικείμενα δημόσιας έρευνας, που η περιγραφή τους δεν εξαρτάται τόσο από την οπτική του παρατηρητή, όσο από την οπτική της επιστημονικής κοινότητας. Γι' αυτό χρησιμοποιούν έννοιες, θεωρητικές ή τελεστικές, μετακοινωνιολογικές ή αναφερόμενες στα γεγονότα καθεαυτά, που συνεπάγονται κάποιο τεμαχισμό του πραγματικού και προπάντων μια ενεργό δόμησή του εκ μέρους του ερευνητή. Τις απλές οντότητες προς τις οποίες στρέφεται το ενδιαφέρον μας τις ονομάζουμε *μονάδες ανάλυσης*. Σε αρκετές περιπτώσεις η παρατήρηση των μονάδων ανάλυσης δεν είναι δυνατόν να γίνει άμεσα και είμαστε υποχρεωμένοι να την κάνουμε έμμεσα. Σε αυτές τις περιπτώσεις πρέπει να διακρίνουμε τις μονάδες ανάλυσης από τις *μονάδες παρατήρησης*. Σύμφωνα με τον Kish (1995: 7-8), μονάδες ανάλυσης ονομάζονται οι μονάδες για τις οποίες συλλέγουμε παρατηρήσεις, ενώ μονάδες παρατήρησης ονομάζονται οι μονάδες από τις οποίες συλλέγουμε παρατηρήσεις.

Η κοινωνιολογία παρουσιάζει μια σοβαρή επιστημολογική ιδιαιτερότητα: το αντικείμενό της δεν είναι μόνο ένα ατομικό υποκείμενο, εξωτερικό ως προς το

υποκείμενο που παρατηρεί, αν και ανάλογό του, αλλά και ένα σύνολο, ένα ομαδικό «εμείς», που είναι ακόμη πιο δύσκολο να ερευνηθεί αντικειμενικά, επειδή το υποκείμενο κοινωνιολόγος αποτελεί μέρος του άμεσα ή έμμεσα (Piaget, 1972: 49). Στο βαθμό που η κοινωνιολογία προσπαθεί να συλλάβει την κοινωνία ως ολότητα, είναι υποχρεωμένη να χρησιμοποιεί έννοιες, θεωρητικές ή αναφερόμενες στα γεγονότα καθαυτά, που συνεπάγονται μια ενεργό δόμηση του κοινωνικού εκ μέρους του ερευνητή. Αυτή η δόμηση επιβάλλει στα γεγονότα πρότυπα, που τα συλλαμβάνει ο ερευνητής κατά την επαφή μαζί τους. Παρότι υπάρχουν πολλές διαφορετικές κοινωνικές θεωρίες που περιγράφουν τα αναφερόμενα, στην εμπειρική έρευνα χρησιμοποιούνται *τρεις διακριτοί τύποι δόμησης της ολότητας* (Piaget, 1972: 50):

1. Ο *πληθυσμός*, ο οποίος συγκροτείται από όμοια αντικείμενα. Σύμφωνα με αυτόν, θεωρούμε το όλον ως άθροισμα μερών, τα οποία έχουν ήδη τα γνωρίσματα που πρέπει να εξηγηθούν.
2. Η *θεσμική δομή*, που βασίζεται στην έννοια της κοινωνικής δομής όπως την όρισε ο δομολειτουργισμός (Μουζέλης, 2000: 140), που δεν συνεπάγεται σχέσεις σύγκρουσης/συνεργασίας μεταξύ φορέων δράσης ή ομάδων, όπως στην απεικονιστική κοινωνιολογία, αλλά διασυνδέσεις συμβατότητας/ασυμβατότητας μεταξύ θεσμοποιημένων κανόνων. Σε αυτή την περίπτωση θεωρούμε ότι η ολότητα καθαυτή γεννά νέες ιδιότητες, οι οποίες επιβάλλονται στα μέρη που την αποτελούν). Αυτός ο τύπος ολότητας επιτρέπει την ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα σε διαφορετικά αντικείμενα.
3. Η *απεικονιστική δομή*, όπως την όρισε ο Elias (Μουζέλης, 2000: 139), όπου η έννοια της απεικόνισης αναφέρεται στους φορείς (ατομικούς ή συλλογικούς) και στις συγκρουσιακές ή συνεργατικές αλληλοεξερτήσεις τους (δομή). Για τον Elias, οι φορείς δράσης δεν είναι «κλειστά άτομα» και δεν μπορούν να συλληφθούν εννοιολογικά ξεχωρα από τις αμοιβαίες σχέσεις τους. Σε αυτή την περίπτωση θεωρούμε την ολότητα ως σύστημα σχέσεων ανάμεσα στα μέρη που τη συγκροτούν, γεγονός που τα μεταβάλλει από την αρχή και εξηγεί έτσι τις παραλλαγές της ολότητας. Και αυτός ο τύπος ολότητας επιτρέπει την ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα σε διαφορετικά αντικείμενα, μόνο που σε αυτή την περίπτωση τα αντικείμενα συγκροτούνται μέσα από τις σχέσεις τους.

Η περιγραφή των «αναφερομένων»

Η περιγραφή των «αναφερομένων» αφορά/συνδέεται με μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα προς την οποία στρέφουμε την προσοχή μας, και την οποία μπορούμε να αντιληφθούμε αισθητηριακά. Η επιλογή αυτής της πραγματικότητας βασίζεται στον σκοπό και τα ερευνητικά ερωτήματα της εμπειρικής έρευνας.

Σύμφωνα με τον Bachelard (Tiles, 1999: 165), το αντικείμενο της επιστημονικής γνώσης εντάσσεται σε μια προβληματική που προσδιορίζει τις μεθόδους με τις οποίες μπορούμε να προσποριστούμε περισσότερη γνώση. Καθώς η προβληματική καθίσταται ακριβέστερη, *το αντικείμενο εγκαθιδρύεται ως αντικείμενο δημόσιας έρευνας* και γνώσης. Οι μέθοδοι βασίζονται σε συγκεκριμένους τύπους οντοτήτων, που μπορεί να είναι απολύτως αφηρημένοι και γενικοί (μαθηματικοί) ή να αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες πραγματικές (φυσικές) οντότητες. Οι μαθηματικές οντότητες είναι παράγωγα μαθηματικών μεθόδων, συνιστούν δηλαδή ορθολογικές κατασκευές (Tiles, 1999: 175). Αντίστοιχα οι πραγματικές οντότητες προσδιορίζονται με πειραματικές μεθόδους ταυτοποίησης και προετοιμασίας μόνο κατά τρόπο μη ακριβή (Tiles, 1999: 180). Σε αυτή την ανακρίβεια οφείλεται η αδυναμία της εμπειρικής γενίκευσης. Χρειάζεται συνεχής διόρθωση των εννοιών. Οι ταξινομήσεις πρέπει να καταστούν ακριβέστερες από εμπειρική άποψη και οι έννοιες να έρθουν σε στενότερη συμφωνία με την εμπειρία.

Τα αναφερόμενα πρέπει να περιγραφούν τόσο θεωρητικά, όσο και εμπειρικά, με τη βοήθεια συγκεκριμένης μεθοδολογίας παρατήρησης. Η εμπειρική περιγραφή των φαινομένων διαφέρει από την κατανόηση (Tiles, 1999: 79). Ένα πειραματικό φαινόμενο, ακόμη και αν δεν έχει κατανοηθεί θεωρητικά, είναι ήδη γνωστό από μια δημόσια αποδεκτή περιγραφή, την αποβλεπτική περιγραφή που προκύπτει από το σχεδιασμό, την κατασκευή και την εκτέλεση ενός πειράματος στο οποίο αυτό παρατηρήθηκε. Επομένως ένα αντικείμενο ορίζεται ως *πραγματικό συγκεκριμένο* μέσα από την παρατήρηση. Ωστόσο η θεωρητική εργασία ξεκινάει από μια πρώτη ύλη, που δεν αποτελείται μόνο από το πραγματικό συγκεκριμένο, αλλά και από πληροφορίες, από στοιχειώδεις γνώσεις κ.λπ. πάνω σε αυτό το συγκεκριμένο, και την πραγματεύεται μέσω ορισμένων εννοιολογικών εργαλείων. Η επιστημονική γνώση οφείλει να γνωρίζει τα αντικείμενά της και θεωρητικά και εμπειρικά. Οφείλει δηλαδή να τα καθιστά ταυτόχρονα *τυπικά αφηρημένα* και *πραγματικά συγκεκριμένα* αντικείμενα. Έτσι τα παρατηρούμενα αντικείμενα παύουν να θεωρούνται ως θεωρητικά ουδέτερα, ανεξάρτητα από το εννοιολογικό σχήμα που χρησιμοποιεί αυτός που τα αναδεικνύει και από τις πεποιθήσεις του γι' αυτά. Αυτό σημαίνει ότι και τα αντικείμενα καταδεικτικής αναφοράς μπορούν να λειτουργήσουν μόνο μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο. Η διάκριση επομένως ανάμεσα σε εμπειρικά και θεωρητικά αντικείμενα που εισηγήθηκε ο θετικισμός παύει να ισχύει και αντικαθίσταται από τη διάκριση ανάμεσα σε πραγματικά συγκεκριμένα και τυπικά αφηρημένα αντικείμενα. Η περιγραφή των «αναφερομένων» πρέπει να είναι ταυτόχρονα και θεωρητική και εμπειρική και να βασίζεται σε μια καθορισμένη μεθοδολογική σχέση μεταξύ θεωρίας και εμπειρίας, η οποία πρέπει να τεκμηριώνεται.

Η διάκριση ονομαστικού ορισμού και περιγραφής

Πρέπει να διακρίνουμε τον ονομαστικό ορισμό ενός αντικειμένου από τη θεωρητική περιγραφή του. Μιλούμε για ονομαστικό και όχι πραγματικό ορισμό επειδή η θεώρηση ενός ορισμού ως πραγματικού υποστασιοποιεί την έννοια. Σε αυτή την περίπτωση ο ορισμός δεν καθορίζει απλώς τη σημασία μιας έκφρασης, αλλά δηλώνει την ουσιώδη φύση ενός πράγματος. Αυτό σημαίνει ότι, αν θεωρήσουμε τον ορισμό μιας έννοιας ως πραγματικό, τότε αυτή δεν είναι πλέον μια κατασκευή αλλά μια πραγματικότητα.

Ο ονομαστικός ορισμός περιγράφει το αντικείμενο με βάση όλα εκείνα τα στοιχεία (χαρακτηριστικά ή σχέσεις με άλλα αντικείμενα) που είναι απαραίτητα για την ταυτοποίησή του. Ωστόσο ένα αντικείμενο είναι δυνατόν να χαρακτηρίζεται και από πολλές άλλες ιδιότητες ή σχέσεις, που δεν είναι απαραίτητες για να ταυτοποιηθεί και οι οποίες μπορεί να έχουν μεγάλη σημασία για την μελέτη των φαινομένων που εξετάζει μια συγκεκριμένη έρευνα. Οι ονομαστικοί ορισμοί, παρόλο που μπορεί να είναι αυθαίρετοι, αντιπροσωπεύουν μια σύμβαση, βασίζονται δηλαδή στη συναίνεση των επιστημόνων που τους αποδέχονται. Η σύμβαση αυτή επιτυγχάνεται μέσα από την επιστημονική πρακτική.

Η περιγραφή των αντικειμένων δεν έχει ως μόνο στόχο την ταυτοποίησή τους. Αναφέρεται σε όλα εκείνα τα στοιχεία των αντικειμένων που θέλουμε να μελετήσουμε στη συγκεκριμένη έρευνα, ανεξαρτήτως αν είναι απαραίτητα ή όχι για την ταυτοποίησή τους. Επίσης ένας ονομαστικός ορισμός δεν είναι πάντα συμβατός με τις μεθόδους παρατήρησης ή ανάλυσης στις οποίες βασίζεται η έρευνα. Πρέπει επομένως να δοθεί στις έννοιες που περιγράφουν τα «αναφερόμενα» και ένας άλλος *λειτουργικός ορισμός*. Ο λειτουργικός ορισμός δεν αποδίδει απλώς νόημα στην έννοια, αλλά περιγράφει έμμεσα μια διαδικασία παρατήρησης της έννοιας, δηλαδή έναν τρόπο συγκρότησής της με τη βοήθεια είτε *ενδεικτών* (που αποτελούν ένα στοιχείο παρουσίας ή απουσίας μιας ένδειξης) είτε άλλων εννοιών. Κατά τον λειτουργικό της ορισμό, μια έννοια συγκροτείται με τη βοήθεια ενός ή περισσότερων τέτοιων ενδεικτών και εκτείνεται σε μία ή περισσότερες *διαστάσεις*, ανάλογα με τα νοήματα που αποκτά στα διάφορα νοηματικά πλαίσια στα οποία ορίζεται. Ακριβώς επειδή σε μια έννοια μπορεί να αντιστοιχούν περισσότεροι ενδείκτες ή και διαστάσεις, απαιτείται συμφωνία για το ποιοι ενδείκτες σε ποιες διαστάσεις ταυτοποιούν την έννοια. Η εναλλαξιμότητα των ενδείξεων σημαίνει ότι, αν διαφορετικοί ενδείκτες αντιπροσωπεύουν όλοι την ίδια έννοια, τότε όλοι συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο που θα συμπεριφερόταν η έννοια αν αυτή ήταν πραγματική και μπορούσε να παρατηρηθεί.

Η θεωρητική περιγραφή των «αναφερομένων»

Μια βασική δυσκολία της μεθοδολογίας είναι αυτή που σχετίζεται με τα προβλήματα κατανόησης του ερευνητικού αντικειμένου και της σύνδεσης της κοινωνιο-

λογικής θεωρίας με την εμπειρική της βάση, που διασφαλίζει τον συστηματικό της έλεγχο μέσω εμπειρικών ερευνών (Schnell κ.ά., 2014: 13). Απαραίτητο βήμα για την περιγραφή των «αναφερομένων» είναι η επιλογή των κατάλληλων εννοιών και η αντιστοίχισή τους με ενδείξεις της πραγματικότητας μέσω των διεργασιών της εννοιολόγησης και της κωδικοποίησης αντίστοιχα. Οι διεργασίες αυτές άλλοτε υλοποιούνται ως διακριτές διαδικασίες, όπως στις ποσοτικές έρευνες, και άλλοτε ως ενιαία διαδικασία εννοιολογικής ανάλυσης, όπως στις ποιοτικές.

Η σχέση θεωρίας και εμπειρίας

Η σχέση αυτή μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσα από τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις, και κάθε έρευνα βασίζεται στην επιλογή μίας από αυτές (Τσιώλης, 2015). Οι προσεγγίσεις αυτές είναι οι εξής:

1. Η παραγωγική προσέγγιση (deduction), σύμφωνα με την οποία η διαδικασία εννοιολόγησης- κωδικοποίησης καθοδηγείται από τη θεωρία. Η προσέγγιση αυτή επιλέγεται στις ποσοτικές έρευνες, αλλά ορισμένες φορές και στις ποιοτικές, όπως για παράδειγμα στην ανάλυση περιεχομένου ή στη θεματική ανάλυση.
2. Η επαγωγική προσέγγιση (induction), σύμφωνα με την οποία η διαδικασία εννοιολόγησης- κωδικοποίησης ξεκινά από τα δεδομένα και πηγαίνει προς τη θεωρία. Η προσέγγιση αυτή επιλέγεται στις ποιοτικές έρευνες και ιδίως σε εκείνες που βασίζονται στη μέθοδο της θεμελιωμένης θεωρίας.
3. Η απαγωγική προσέγγιση (abduction), σύμφωνα με την οποία η διαδικασία εννοιολόγησης- κωδικοποίησης ξεκινά από τη θεωρία και πηγαίνει προς τα δεδομένα, αλλά στη συνέχεια, με βάση τα θεωρητικά ευρήματα που προκύπτουν από την ανάλυση των δεδομένων, επιστρέφει στη θεωρία, την οποία και μετασχηματίζει.

Ρεαλισμός, κονστρουκτιβισμός

Στη βιβλιογραφία αναφέρονται δύο οπτικές: η ρεαλιστική και η κονστρουκτιβιστική (Τσιώλης, 2015: 9). Σύμφωνα με την πρώτη, τα «αναφερόμενα» είναι στοιχεία μιας προϋπάρχουσας και προδιαμορφωμένης κοινωνικής πραγματικότητας και η έρευνα προσπαθεί να τα γνωρίσει. Σύμφωνα με τη δεύτερη, που αναφέρεται σε αντικείμενα λόγου, τα «αναφερόμενα» που περιγράφονται και αναλύονται κατά την έρευνα δεν νοούνται ως ενδείξεις για κάτι που υπάρχει προδιαμορφωμένο εκεί έξω, αλλά ως αποτελέσματα λογοθετικών πρακτικών που κατασκευάζουν πραγματικότητες. Οι ρεαλιστικές πρακτικές αναφέρονται περισσότερο σε αντικείμενα της

καθαυτό αναφορικότητας και της καθαυτό αντικειμενικότητας, ενώ οι κonstrouκτιβιστικές σε αντικείμενα του καθαυτό λόγου.

Η διάκριση όλων/μέρη

Η διάκριση αυτή ορίζει δύο διακριτά επίπεδα εμφάνισης των φαινομένων, που αφορούν αντίστοιχα το όλον ή τα μέρη: το μακρο-επίπεδο και το μικρο-επίπεδο.

Στο *μικρο-επίπεδο* η ανάλυση αναφέρεται σε ένα πεδίο διαντιδράσεων ανάμεσα σε φορείς δράσης, ανεξαρτήτως αν αυτοί είναι ατομικοί ή συλλογικοί, όπου η μορφή της αλληλόδρασης ανάμεσα στους φορείς δεν προσδιορίζεται αυστηρά από τους όρους ενός συστήματος και όπου προτεραιότητα δεν έχει το σύστημα ή η δομή που ρυθμίζει τη δράση και τις πρακτικές, αλλά η διαντίδραση. Στο *μακρο-επίπεδο* η ανάλυση αναφέρεται σε ένα πεδίο δράσεων καθορισμένων από τους κανόνες που θέτει ένα σύστημα, το οποίο προδιαγράφει ρόλους και πρακτικές. Η σημασία της διαντίδρασης στην αλλαγή αυτών των κανόνων αμελείται. Η διάκριση στα δύο επίπεδα είναι αναλυτική, δηλαδή μεθοδολογική, εφόσον στην πραγματικότητα οι τυποποιημένες πρακτικές και οι διαντιδράσεις πάντα συνυπάρχουν, και επομένως διαχωρίζονται καθαρά για λόγους μεθοδολογίας.

Ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις ταυτίζουν τη διάκριση όλων/μέρη με τη διάκριση κοινωνία/άτομο, θεωρώντας ότι η κοινωνία αντιστοιχεί στο όλον και το άτομο στο μέρος. Τα «αναφερόμενα» αντικείμενα είναι συχνά υποκείμενα, ατομικά ή συλλογικά, και μπορούν να είναι τόσο στοιχεία δομών, όσο και φορείς δράσης. Επομένως η ταύτιση των υποκειμένων με τα βιολογικά άτομα είναι προβληματική, διότι δεν μπορεί να εξηγήσει την αλληλόδραση ανάμεσα σε συλλογικότητες, όπως είναι μια επιχείρηση, ένας σύλλογος, ένας στρατός κ.λπ. Είναι λοιπόν αναγκαίο να αποσυνδέσουμε τη μεθοδολογική διάκριση όλων/μέρη –που περιγράφει πώς συγκροτείται μια ολότητα από τα μέρη που την αποτελούν– από την καθαρά οντολογική διάκριση συλλογικό/ατομικό αντικείμενο – που διακρίνει δύο τύπους αντικειμένων.

Ορισμένες άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις συνδέουν με τη διάκριση όλων/μέρη και τη διάκριση δομή/δράση, υποθέτοντας ότι η δομή αντιστοιχεί στο όλον, δηλαδή στην κοινωνία, και η δράση στο μέρος, δηλαδή στο άτομο. Η παραδοχή αυτή, παρότι ισχύει σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως όταν αναλύουμε τις διαντιδράσεις μεταξύ μεμονωμένων προσώπων, δεν μπορεί να γενικευτεί για όλα τα κοινωνικά φαινόμενα.

Η επιλογή θεωρίας του αντικειμένου

Οι οντότητες και τα φαινόμενα που θα παρατηρήσουμε, πρέπει να οριστούν πρώτα ως τυπικά αφηρημένα αντικείμενα με τη βοήθεια της θεωρίας, ανεξάρτητα, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, από τον παρατηρητή που τα παρατηρεί. Καθώς οι κοινωνικές

επιστήμες χαρακτηρίζονται από την έλλειψη κυρίαρχου επιστημονικού παραδείγματος, καμία κοινωνική θεωρία δεν είναι κατάλληλη για την ερμηνεία όλων των κοινωνικών φαινομένων. Κάθε θεωρία, περιγράφει με επιτυχία ορισμένα φαινόμενα, ενώ αποτυγχάνει να περιγράψει κάποια άλλα, και έτσι η επιλογή της κατάλληλης θεωρίας εξαρτάται και από τα φαινόμενα που προσπαθούμε να περιγράψουμε ή να ερμηνεύσουμε. Επομένως η επιλογή της κατάλληλης θεωρίας δεν είναι αυθαίρετη επιλογή του ερευνητή, αλλά εξαρτάται από το πρόβλημα που στοχεύουμε να επιλύσουμε και από το είδος των «αναφερομένων» που θέλουμε να παρατηρήσουμε.

Στο βαθμό που καμία θεωρία δεν κατορθώνει να αναδειχθεί σε παράδειγμα για τις κοινωνικές επιστήμες, ο επιστήμονας βρίσκεται συχνά αντιμέτωπος με «αναφερόμενα» τα οποία δεν μπορεί να περιγράψει πλήρως βασιζόμενος σε μία μόνο θεωρία και πρέπει επομένως να τα περιγράψει αξιοποιώντας στοιχεία από περισσότερες και διαφορετικές θεωρίες, ανάλογα με την προβληματική που αναπτύσσει, να επιλέξει δηλαδή μια *πολυπρισματική προσέγγιση*. Ορισμένες φορές μάλιστα η θεωρητική περιγραφή των «αναφερομένων» είναι δυνατόν να αναδύεται μέσα από μια διαδικασία εννοιολογικής ανάλυσης.

Η εμπειρική περιγραφή των «αναφερομένων»

Η περιγραφή των «αναφερομένων» στην εμπειρική έρευνα βασίζεται σε επιστημονικές αποφάνσεις που έχουν τη μορφή υποθέσεων, νόμων ή θεωριών, αναφέρονται στις σχέσεις μεταξύ εμπειρικών ή λογικών γεγονότων και δεν αποτελούν απλώς γλωσσικές συμβάσεις. Επομένως η περιγραφή των «αναφερομένων» είναι το αποτέλεσμα μιας διεργασίας εννοιολόγησης-κωδικοποίησης που βασίζεται στην εμπειρία και πραγματοποιείται κατά την εμπειρική έρευνα. Θα αναφερθούμε στα βασικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας περιγραφής.

Η περιγραφή με βάση τα χαρακτηριστικά τους

Η περιγραφή των οντοτήτων στις ποσοτικές έρευνες γίνεται με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Στην περίπτωση αυτή όλες οι μονάδες ανάλυσης θεωρούνται όμοιες και περιγράφονται από τις ίδιες μεταβλητές. Ορισμένες φορές, τα χαρακτηριστικά αυτά είναι χαρακτηριστικά τρίτων, που καθορίζουν ωστόσο την συμπεριφορά της οντότητας – για παράδειγμα, το επάγγελμα του πατέρα του ερωτώμενου. Σημειώνουμε ότι κάποια από τα χαρακτηριστικά ταυτοποιούν την οντότητα και επομένως περιλαμβάνονται στον ονομαστικό ορισμό της, ενώ άλλα όχι. Επομένως τα χαρακτηριστικά που περιγράφουν την οντότητα, μπορεί να ποικίλλουν ανάλογα με το ερευνητικό αντικείμενο και την προβληματική της έρευνας. Στις ποιοτικές έρευνες αυτός ο τρόπος χρησιμοποιείται σπάνια και σχετικά περιορισμένα, εφόσον η ποιοτική ανάλυση δεν βασίζεται στην ανάλυση μεταβλητών.

Η περιγραφή μέσα από τις σχέσεις τους

Στις κοινωνικές επιστήμες, τα αντικείμενα στα οποία στρέφουν την προσοχή τους συχνά ορίζονται και περιγράφονται μέσα από τις σχέσεις τους με άλλα αντικείμενα. Σε αυτή την περίπτωση, κάποιες από τις σχέσεις που μελετούμε χρησιμεύουν για την ταυτοποίηση των αντικειμένων, ενώ κάποιες άλλες μόνο για την περιγραφή τους, χωρίς να αποτελούν στοιχείο της ταυτότητάς τους, και επομένως δεν είναι απαραίτητες για να ορίσουν την οντότητα. Η επιλογή τους ποικίλλει ανάλογα με το αντικείμενο και την προβληματική της έρευνας. Η περιγραφή των αντικειμένων γίνεται με τη βοήθεια των κατάλληλων εννοιών, οι οποίες είναι δυνατόν να συσχετίζονται με άλλες έννοιες με τη βοήθεια αποφάνσεων που σχηματίζονται μέσα από την έρευνα. Έτσι δύο έννοιες είναι δυνατόν να συσχετίζονται με πολλαπλούς τρόπους μέσα από διακριτές αποφάνσεις. Επομένως μια έννοια είναι δυνατόν να ανήκει σε πολλά διακριτά εννοιακά συστήματα.

Η περιγραφή σε διαφορετικά επίπεδα γενίκευσης

Η λειτουργική χρήση μιας έννοιας είναι δυνατόν να διαφοροποιείται μέσα από τις στοιχειώδεις νοητικές λειτουργίες της *αφαίρεσης* και της *σύνθεσης*, που οδηγούν στη δημιουργία μιας γενικότερης έννοιας. Είναι επομένως δυνατόν να δημιουργηθεί κατ' αυτό τον τρόπο μια ιεραρχία εννοιών σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης, το χαμηλότερο από τα οποία αντιστοιχεί στην αναφερόμενη εμπειρική πραγματικότητα. Δημιουργείται έτσι ένα ιεραρχικό σύστημα ταξινόμησης των εννοιών, όπου κάθε έννοια διασυνδέεται με ειδικότερες ή γενικότερες έννοιες. Είναι επομένως δυνατόν να περιγράψουμε τα ίδια πραγματικά αντικείμενα με περισσότερες από μία έννοιες διαφορετικού βαθμού γενίκευσης. Για παράδειγμα, οι καθηγητές σε ένα Πανεπιστήμιο μπορεί να περιγραφούν ως καθηγητές, ως διδάσκοντες, ως εργαζόμενοι κ.λπ. Παρόλο που οι περιγραφές αυτές διαφέρουν αφού βασίζονται σε διαφορετικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, αναφέρονται όλες την ίδια βασική ομάδα, επιτρέποντας, καθώς γενικεύουμε, να διευρυνθεί και με πρόσθετες περιπτώσεις. Το επίπεδο γενίκευσης με βάση το οποίο επιλέγονται οι μονάδες ανάλυσης προσδιορίζεται οντολογικά και μεθοδολογικά με βάση το αντικείμενο και την προβληματική της έρευνας.

Η διαφοροποίηση της περιγραφής στις ποιοτικές και στις ποσοτικές έρευνες

Σε μια εμπειρική κοινωνική έρευνα, η περιγραφή των «αναφερομένων» δεν εξαρτάται μόνο από τη θεωρία αλλά και από τις μεθόδους επιλογής και ανάλυσης των ενδείξεων. Διαφέρει επομένως ανάλογα με το είδος της έρευνας. Συγκεκριμένα:

Στις ποσοτικές έρευνες η περιγραφή των «αναφερομένων» βασίζεται στα εξής:

1. Η εννοιολόγηση γίνεται στο πλαίσιο μιας στρατηγικής *δικαιολόγησης* και επομένως ο ορισμός και η περιγραφή των «αναφερομένων» πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας προϋπάρχουσας θεωρίας ή κάποιων θεωρητικών υποθέσεων. Στόχος είναι η ακριβής περιγραφή των εννοιών με τυπικό τρόπο έτσι ώστε να υποστηριχθεί στη συνέχεια τόσο η κωδικοποίηση των δεδομένων μέσα από τη διαδικασία της μέτρησης, όσο και η μαθηματική ανάλυσή τους.
2. Η εννοιολόγηση-κωδικοποίηση προηγείται της παραγωγής και της ανάλυσης.
3. Η ολότητα περιγράφεται ως πληθυσμός.
4. Εστιάζουμε σε ένα μόνο είδος μονάδων ανάλυσης. Αυτός ο περιορισμός επιβάλλεται από τη μεθοδολογία ανάλυσης, εφόσον η στατιστική επεξεργασία είναι δυνατή μόνο στις περιπτώσεις που αντιμετωπίζουμε έναν πληθυσμό από όμοιες μονάδες ανάλυσης.
5. Η περιγραφή των μονάδων ανάλυσης βασίζεται στην τυπική (λειτουργική) περιγραφή των χαρακτηριστικών κάθε μονάδας. Τα *χαρακτηριστικά* των αντικειμένων και των σχέσεων περιγράφονται με τη βοήθεια απλών ή σύνθετων μεταβλητών. Ο όρος *μεταβλητή* αναφέρεται σε κάποια προσδιορισμένη ιδιότητα ή χαρακτηριστικό ενός αντικειμένου (προσώπου, πράγματος, ομάδας ή κατάστασης) που *μεταβάλλεται κατά περίπτωση και που μπορεί να μετρηθεί*. Τα αντικείμενα και τα χαρακτηριστικά τους περιγράφονται στο βιβλίο κωδικοποίησης.
6. Η διαδικασία παραγωγής των εμπειρικών τεκμηρίων είναι η δειγματοληπτική έρευνα με ερωτηματολόγιο.
7. Τα παραγόμενα τεκμήρια έχουν τη μορφή συνόλων δεδομένων.

Στις ποιοτικές έρευνες η περιγραφή των «αναφερομένων» βασίζεται στα εξής:

1. Η εννοιολόγηση γίνεται στο πλαίσιο μιας στρατηγικής *ανακάλυψης*. Ο ορισμός και η περιγραφή των «αναφερομένων» δεν πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας προϋπάρχουσας θεωρίας, αλλά γίνεται σταδιακά μέσα από την εννοιολογική ανάλυση των εμπειρικών τεκμηρίων. Η εννοιολογική ανάλυση μπορεί να υλοποιηθεί με δύο διαφορετικές στρατηγικές: τη μία εισηγείται η μέθοδος της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, την άλλη η μέθοδος της αναλυτικής επαγωγής. Κατά την ανάλυση, καθημερινές έννοιες με τις οποίες οι ερωτώμενοι ή οι παρατηρητές περιγράφουν την πραγματικότητα και οι οποίες συλλέγονται ως ενδείξεις, μετασχηματίζονται σταδιακά σε επιστημονικές έννοιες. Οι έννοιες που θα μετασχηματιστούν επιλέγονται κατά την ανάλυση των τεκμηρίων, αποτυπώνονται σταδιακά σε ένα σύστημα ταξινόμησης, ομογενοποιούνται και συσχετίζονται για να

δημιουργήσουν τελικά ένα νέο θεωρητικό εννοιακό σύστημα, κοινό για όλα τα τεκμήρια. Αυτό γίνεται με βάση την προβληματική της έρευνας, καθώς και τα κατάλληλα εργαλεία εννοιολόγησης.

2. Η εννοιολόγηση δεν προηγείται της παραγωγής και της ανάλυσης των τεκμηρίων, όπως στη στρατηγική της δικαιολόγησης, αλλά έπεται της παραγωγής και πραγματοποιείται μέσα από την *εννοιολογική ανάλυση*, ή πολύ συχνά παραγωγή, εννοιολόγηση και ανάλυση γίνονται παράλληλα.
3. Η ολότητα περιγράφεται ως θεσμική ή απεικονιστική δομή.
4. Μελετούμε περισσότερα από ένα είδη μονάδων ανάλυσης και εστιάζουμε μάλιστα στη μελέτη των μεταξύ τους σχέσεων.
5. Η περιγραφή των μονάδων ανάλυσης δεν βασίζεται στην περιγραφή των χαρακτηριστικών τους όσο στην περιγραφή των μεταξύ τους συσχετίσεων.
6. Η μέθοδος παραγωγής των τεκμηρίων επιλέγεται ανάμεσα σε πολλές διαφορετικές.
7. Τα παραγόμενα τεκμήρια έχουν τη μορφή κειμένου.

Ακριβώς επειδή η ακολουθούμενη μεθοδολογία διαφοροποιεί ουσιαστικά την περιγραφή των «αναφερομένων», η συμπληρωματική αξιοποίηση πολλών διακριτών ερευνών είναι κρίσιμη για την πληρέστερη περιγραφή των «αναφερομένων» και σε αυτό κυρίως αποσκοπεί η τεκμηρίωσή τους με τη βοήθεια ερευνητικών υποδομών.

Η εννοιολόγηση και η κωδικοποίηση

Για την περιγραφή των «αναφερομένων» είναι απαραίτητες οι κατάλληλες επιστημονικές έννοιες, οι οποίες δεν είναι πάντοτε διαθέσιμες από τις υπάρχουσες θεωρίες. Οι έννοιες ορίζονται στο πλαίσιο ενός *λόγου*, που μπορεί να είναι επιστημονικός (επιστημονικές έννοιες) ή ο λόγος της καθημερινότητας (καθημερινές έννοιες). Οι έννοιες προσδιορίζονται με ακρίβεια και μετατρέπονται από καθημερινές σε επιστημονικές έννοιες μέσω μιας ιδιαίτερης επιστημονικής διαδικασίας, η οποία ονομάζεται *εννοιολόγηση*.

Η εννοιολόγηση απαιτεί κατά περίπτωση την πλήρωση τριών προϋποθέσεων:

1. Τον *ονομαστικό ορισμό της έννοιας*, που της αποδίδει συγκεκριμένο νόημα. Ο ορισμός προσδιορίζεται, όταν αυτό είναι δυνατόν, στο πλαίσιο μιας θεωρίας.
2. Τον *λειτουργικό ορισμό της έννοιας*, δηλαδή τη σύνδεσή της με ένα συγκεκριμένο εμπειρικό περιεχόμενο. Αυτό απαιτεί την προσαρμογή της έννοιας στους περιορισμούς που θέτουν οι μέθοδοι της παρατήρησης και της ανάλυσης. Οι μέθοδοι παρατήρησης και ανάλυσης προϋποθέτουν αλλά και ρυθμίζουν την αλληλεπίδραση ανάμεσα στην εμπειρία και τη θεωρία.

3. Την ένταξη της έννοιας σε ένα εννοιακό σύστημα. Το σύστημα αναφέρεται στους σκοπούς για τους οποίους κατασκευάζεται και οι οποίοι μπορεί να προσδιορίζονται στο πλαίσιο μιας μεμονωμένης έρευνας ή ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος.

Οι έννοιες δημιουργούνται μέσα στη σκέψη και τον λόγο και αναφέρονται στην πραγματικότητα. Η αναφορά αυτή, κρίσιμη για την εμπειρική έρευνα, βασίζεται στην *αντιστοίχιση των εννοιών με ενδείξεις της πραγματικότητας*. Οι ενδείξεις είναι τα σήματα της αντίληψης ή τα εσωτερικά ερεθίσματα που επιλέγονται από αυτά που φθάνουν στον εγκέφαλό μας. Οι ενδείξεις που επεξεργάζονται οι κοινωνικές επιστήμες εμφανίζουν μια ιδιαιτερότητα: έχουν συνήθως την μορφή γλωσσικών εκφράσεων, διατυπώνονται δηλαδή ως λέξεις ή φράσεις που αντιστοιχούν σε κάποιες έννοιες της καθημερινότητας. Οι ενδείξεις που συλλέγονται κατά τη διαδικασία της παραγωγής των εμπειρικών τεκμηρίων για να γίνουν αντικείμενο επεξεργασίας πρέπει να αντιστοιχηθούν με τις κατάλληλες έννοιες, που θα επιτρέψουν την επιστημονική τους επεξεργασία. Η αντιστοίχιση των ενδείξεων της παρατηρούμενης εμπειρικής πραγματικότητας με ένα σύστημα εννοιών ονομάζεται *κωδικοποίηση*. Η κωδικοποίηση προϋποθέτει την ύπαρξη ενός *επιστημονικού κώδικα*, δηλαδή ενός συστήματος επιστημονικών εννοιών, καθώς και κάποιων κανόνων που επιτρέπουν την αντιστοίχιση των εννοιών αυτού του συστήματος με τις ενδείξεις της πραγματικότητας.

Με τον όρο «κώδικας» χαρακτηρίζουμε τουλάχιστον τέσσερα πράγματα (Eco, 1980):

- ένα σύνολο σημάτων που διέπεται από εσωτερικούς συνδυαστικούς νόμους,
- ένα σύνολο καταστάσεων της πραγματικότητας,
- ένα σύνολο πιθανών αντιδράσεων της συμπεριφοράς,
- έναν κανόνα που συνταιριάζει κάποια μέρη του συστήματος a με κάποια άλλα από τα συστήματα b ή c. Μόνο αυτή η σύνθετη μορφή κανόνα (δηλαδή η περίπτωση d) μπορεί να χαρακτηριστεί κώδικας.

Ωστόσο ο όρος «κώδικας» χρησιμοποιείται για να περιγράψει τόσο την περίπτωση αμιγών *εννοιακών συστημάτων*, όπως τα a, b και c, όσο και την αντιστοίχιση εννοιακών συστημάτων, όπως η περίπτωση d. Για να τις διακρίνει, ο Eco προτείνει τον όρο «κώδικας Σ» για τις περιπτώσεις a, b και c, και τον όρο «κώδικας» για την περίπτωση d, δηλαδή για τον κανόνα που συνταιριάζει τα στοιχεία ενός κώδικα Σ με τα στοιχεία ενός άλλου κώδικα Σ. Στην περίπτωση a θα μπορούσε να ενταχθεί και αυτή ενός συστήματος επιστημονικών όρων που συγκροτούν ένα θεωρητικό εννοιακό σύστημα, με βάση το οποίο επιχειρείται η εννοιολόγηση των «αναφερομένων» σε μια εμπειρική έρευνα. Το σύστημα αυτό διέπεται πράγματι από εσωτερικούς συνδυαστικούς κανόνες που προσδιορίζονται από επιστημονικές αποφάνσεις (ερευνητικές υποθέσεις, θεωρίες, ή νόμους). Αντίστοιχα ο όρος *κωδι-*

κοποίηση χρησιμοποιείται για να περιγράψει τόσο την παραγωγή ενός θεωρητικού εννοιακού συστήματος, όσο και την αντιστοίχισή του με έναν κώδικα Σ, δηλαδή με ένα σύστημα ενδείξεων (ένα σύνολο καταστάσεων της πραγματικότητας ή ένα σύνολο πιθανών αντιδράσεων συμπεριφοράς), κάποια από τις περιπτώσεις b, c. Επειδή η διεργασία εννοιολόγησης-κωδικοποίησης των ποιοτικών ερευνών διαφέρει από αυτή των ποσοτικών ερευνών, οδηγούμαστε σε διαφορετικούς ορισμούς του όρου κωδικοποίηση.

Στην περίπτωση των *ποσοτικών ερευνών* οι διεργασίες εννοιολόγησης και κωδικοποίησης πραγματοποιούνται διακριτά στο πλαίσιο μιας διαδικασίας δικαιολόγησης. Τα εμπειρικά τεκμήρια που χρησιμοποιούνται έχουν τη μορφή κωδικοποιημένων συνόλων δεδομένων και παράγονται μετά από την εννοιολόγηση-κωδικοποίηση, εφόσον η κωδικοποίηση είναι προϋπόθεση για την ποσοτική μαθηματική ανάλυση. Οι διαδικασίες εννοιολόγησης και κωδικοποίησης, δηλαδή αντιστοίχισης των ενδείξεων της πραγματικότητας με τις κατηγορίες ενός κώδικα Σ είναι απολύτως διακριτές. Έτσι ο όρος εννοιολόγηση αφορά την παραγωγή των κωδίκων Σ, ενώ ο όρος κωδικοποίηση αφορά την αντιστοίχιση των ενδείξεων της πραγματικότητας με τις κατηγορίες ενός προϋπάρχοντος κώδικα Σ και πραγματοποιείται κατά την παραγωγή των εμπειρικών τεκμηρίων.

Στην περίπτωση των *ποιοτικών ερευνών*, η διεργασία εννοιολόγησης -κωδικοποίησης πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας διαδικασίας ανακάλυψης. Τα εμπειρικά τεκμήρια που χρησιμοποιούνται έχουν τη μορφή κειμένων λόγου και παράγονται πριν από την εννοιολόγηση-κωδικοποίηση. Η παραγωγή των κωδίκων Σ ή των γνωσιακών σχημάτων που συσχετίζουν τα αντικείμενα μεταξύ τους και η αντιστοίχιση των ενδείξεων της πραγματικότητας με τις κατηγορίες ενός ή περισσότερων κωδίκων Σ πραγματοποιούνται ταυτόχρονα κατά τη διαδικασία ανάλυσης, που είναι *εννοιολογική ανάλυση*. Ξεκινάμε δηλαδή με την παραγωγή των κατηγοριών μέσα από το ίδιο το εμπειρικό τεκμήριο και στη συνέχεια, με βάση αυτές τις κατηγορίες, δημιουργούνται τόσο τα θεωρητικά εννοιακά συστήματα και οι κώδικες Σ, όσο και οι κανόνες αντιστοίχισής τους με τις ενδείξεις του εμπειρικού τεκμηρίου.

Τα θεωρητικά εννοιακά συστήματα και οι κώδικες Σ είναι από τα σημαντικότερα ερευνητικά προϊόντα. Παρότι, όπως παρατηρεί η Elliot (2018), η κωδικοποίηση είναι μια διαδικασία λήψης απόφασης, όπου η απόφαση λαμβάνεται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης εμπειρικής έρευνας, ένα θεωρητικό εννοιακό σύστημα ή ένας κώδικας Σ μπορεί να χρησιμοποιείται ή ακόμη και να εξελίσσεται στο πλαίσιο μιας σειράς ερευνητικών έργων.

Τα εργαλεία εννοιολογικής κωδικοποίησης

Ο Althusser (1978) υποστήριξε ότι η επιστήμη και η συστηματική διανοητική δραστηριότητα αποτελούν μια παραγωγική διαδικασία την οποία ονόμασε *θεωρητική*

παραγωγή. Διέκρινε το κωδικοποιημένο περιεχόμενο της σκέψης σε τρεις κατηγορίες: σε ακατέργαστο υλικό, σε μέσα παραγωγής και σε παραγόμενο προϊόν. Τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούνται στην εμπειρική έρευνα αποτελούνται από:

- Τis *έννοιες* και τις *θεωρίες*, που εξασφαλίζουν την ανάλυση και την κωδικοποίηση των παρατηρήσεων, τον μετασχηματισμό τους σε δεδομένα
- Τis *μεθόδους εννοιολόγησης-κωδικοποίησης, καταγραφής και ανάλυσης*, που εξασφαλίζουν τον μετασχηματισμό σε θεωρητικά προϊόντα
- Τα *εργαλεία εννοιολόγησης-κωδικοποίησης, καταγραφής και ανάλυσης* των δεδομένων

Η συγκρότηση των μέσων της θεωρητικής παραγωγής δεν είναι ανεξάρτητη από τη διαδικασία της έρευνας και σχετίζεται με την ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης «τεχνολογίας», που επιτρέπει τόσο τη συσσώρευση της απαιτούμενης πρώτης ύλης, όσο και τον θεωρητικό μετασχηματισμό της. Τα βασικά εργαλεία εννοιολόγησης και κωδικοποίησης είναι τα εξής:

- Τα *λεξικά επιστημονικών όρων*, που παρέχουν πρόσβαση σε ονομαστικούς και λειτουργικούς ορισμούς των όρων
- Τα *βιβλία κωδικοποίησης*, όπου περιλαμβάνεται ο ορισμός και η λειτουργική περιγραφή όλων των μονάδων παρατήρησης με βάση τα χαρακτηριστικά τους και ο λειτουργικός ορισμός όλων των μεταβλητών (χαρακτηριστικών) που περιγράφουν τις μονάδες παρατήρησης
- Τα *εργαλεία εννοιολογικής χαρτογράφησης*, τα οποία είναι μοντέλα γραφικής αναπαράστασης των εννοιών και των μεταξύ τους σχέσεων. Η εννοιολογική χαρτογράφηση χρησιμοποιείται για τη γραφική απεικόνιση των σχέσεων γενίκευσης ανάμεσα στις έννοιες, που επιτρέπει τη δημιουργία *οντολογιών* (ιεραρχίες εννοιών) ή *θεωρητικών εννοιακών συστημάτων* μέσα από την ενιαία ταξινόμηση των εννοιών, καθώς και για τη γραφική απεικόνιση των αποφαντικών σχέσεων με τη μορφή *γνωσιακών σχημάτων* που απεικονίζουν γραφικά συγκεκριμένα κοινωνικά φαινόμενα. Ένα τέτοιο εργαλείο είναι το διάγραμμα οντοτήτων συσχετίσεων.
- *Εννοιακά Συστήματα*, όπως είναι οι κώδικες Σ, για την ενιαία ταξινόμηση των ερευνών και την κωδικοποίηση δεδομένων και μεταδεδομένων

Ένα εννοιακό σύστημα συγκροτείται από τον συσχετισμό εννοιών. Αυτός ο συσχετισμός δεν οδηγεί αναγκαστικά σε ένα απολύτως συνεκτικό εννοιακό σύστημα, επειδή είναι δυνατόν να γίνεται σταδιακά και στο πλαίσιο πολλών διαφορετικών θεωριών, που δεν εγγράφονται όλες στο ίδιο παράδειγμα. Καθώς οι κοινωνικές επιστήμες δεν διαθέτουν ένα επιστημονικό παράδειγμα, το σύστημα των εννοιών τους δεν είναι απολύτως συνεκτικό, δηλαδή χωρίς αντιφάσεις, και γι' αυτό δεν

μπορεί να περιγραφεί από μία μόνο θεωρία, μπορεί όμως να αναφέρεται στον ίδιο επιστημονικό λόγο. Όπως σωστά παρατηρεί ο Foucault (1987), δεν υπάρχει μόνο μια ακολουθία εννοιακών συστημάτων που συγκροτεί τον επιστημονικό λόγο και το αποφαντικό πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Οι σχέσεις ανάμεσα στις επιστημονικές έννοιες που ανήκουν στον ίδιο επιστημονικό λόγο συγκροτούν το γενικό εννοιακό σύστημα, το οποίο συχνά αποτυπώνεται γραφικά με τη βοήθεια της εννοιολογικής χαρτογράφησης. Τούτη είναι δυνατόν να επιχειρηθεί στο πλαίσιο ενός ερευνητικού έργου, ή ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος που αφορά πολλές έρευνες. Η εννοιολογική χαρτογράφηση βοηθά στην καλύτερη κατανόηση των εννοιών. Είναι συχνά το πρώτο στάδιο για την παραγωγή ενός θεωρητικού εννοιακού συστήματος, που συνδέει ορισμένες επιστημονικές έννοιες. Κάποια από τα ειδικά θεωρητικά εννοιακά συστήματα, που αναπτύσσονται με τη βοήθεια της ανάλυσης, χρησιμοποιούνται για την κωδικοποίηση των τεκμηρίων.

Η τεκμηρίωση των «αναφερομένων»

Η τεκμηρίωση των «αναφερομένων» είναι ίσως το πιο κρίσιμο στοιχείο για την τεκμηρίωση της εμπειρικής έρευνας και η βάση των περισσότερων αναζητήσεων σε μια υποδομή τεκμηρίωσης. Ωστόσο η πλήρως τυποποιημένη περιγραφή των «αναφερομένων» είναι αδύνατη, εφόσον κάθε έρευνα τα εξετάζει από διαφορετικό πρίσμα, δηλαδή με διαφορετικό στόχο, μέσα από διαφορετικά ερωτήματα, βασιζόμενη σε διαφορετικές θεωρητικές προκατανοήσεις και με διαφορετικές μεθόδους. Γι' αυτό η τεκμηρίωση των «αναφερομένων» βασίζεται σε δύο διακριτές διαδικασίες:

1. Στην αναλυτική τεκμηρίωση των «αναφερομένων» κάθε μεμονωμένης έρευνας, την οποία ονομάζουμε *βασική τεκμηρίωση*, η οποία στοχεύει στην περιγραφή των «αναφερομένων» και διαφοροποιείται από έρευνα σε έρευνα ανάλογα με τον σκοπό, τα ερωτήματα αλλά και την ακολουθούμενη μεθοδολογία.
2. Στη *συμπληρωματική τεκμηρίωση*, η οποία στοχεύει στην ένταξη των «αναφερομένων» σε ένα κοινό απόθεμα γνώσης, που επιτρέπει τον *σταθερό ορισμό* τους ανεξάρτητα από την εκάστοτε έρευνα. Η τεκμηρίωση βασίζεται σε εργαλεία της υποδομής που της επιτρέπουν να γίνεται ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες της έρευνας.

Η βασική τεκμηρίωση των «αναφερομένων» παρέχεται από την ερευνητική έκθεση. Διερευνά μόνο συγκεκριμένα ερωτήματα και βασίζεται στην εμπειρική διερεύνηση συγκεκριμένων περιπτώσεων, που προσδιορίζονται αφενός από το ερευνητικό αντικείμενο και αφετέρου από τις μονάδες παρατήρησης και τη δειγματοληψία, καθώς και σε μια συγκεκριμένη προκατανόηση των «αναφερομένων», που οδηγεί

σε συγκεκριμένες προσεγγίσεις τόσο για την περιγραφή της ολότητας, όσο και για τη θεωρητική περιγραφή των μονάδων ανάλυσης και παρατήρησης, που είναι δυνατόν να περιγράφονται σε διάφορα επίπεδα γενίκευσης. Η βασική τεκμηρίωση πρέπει να περιλαμβάνει:

1. Τα «αναφερόμενα», δηλαδή τις οντότητες και τα φαινόμενα που αναλύονται, τα οποία περιλαμβάνουν τόσο τις μονάδες ανάλυσης, όσο και την αναλυόμενη ολότητα. Για να καλύπτονται όλες οι περιπτώσεις εμπειρικών ερευνών, οι αναλυόμενες μονάδες μπορεί να είναι διαφορετικές μεταξύ τους και επομένως πρέπει να περιγράφονται όλες διακριτά
2. Τις μονάδες παρατήρησης

Παρόλο που η τεκμηρίωση των «αναφερομένων» κάθε έρευνας διαφοροποιείται ανάλογα με τον σκοπό, την προβληματική και τα ερευνητικά της ερωτήματα, υπάρχουν έρευνες που αφορούν τα ίδια «αναφερόμενα», έστω και αν τα περιγράφουν διαφορετικά. Είναι βεβαίως πολύ σημαντικό να μπορούμε να εντοπίζουμε αυτές τις έρευνες και να τις συγκρίνουμε. Αυτό επιτυγχάνεται με εξειδικευμένες υποδομές που στοχεύουν στην ένταξη των ερευνών σε ένα κοινό απόθεμα γνώσης, το οποίο διαχειρίζονται οι υποδομές από κοινού. Βασίζεται δηλαδή στη συμπληρωματική τεκμηρίωση των ερευνών. Η συμπληρωματική τεκμηρίωση στηρίζεται: Πρώτον, στην ταξινόμηση των «αναφερομένων» με βάση τον ονομαστικό ορισμό τους, την ταξινόμηση τους με βάση κάποια κατηγοριοποίηση των αντικειμένων είτε θεματικά, είτε μεθοδολογικά. Δεύτερον, στην ταξινόμηση των ερευνών σε κάποιο θεματικό πεδίο, με βάση κάποια κριτήρια σχεδιασμού.

Η ταξινόμηση «αναφερομένων» με βάση τους ονομαστικούς ορισμούς είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι αυτοί δεν παράγονται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης έρευνας αλλά στο πλαίσιο της θεωρίας. Έτσι, παρόλο που η περιγραφή των «αναφερομένων» μπορεί να μεταβάλλεται από έρευνα σε έρευνα, ο ονομαστικός ορισμός τους πρέπει να είναι κοινός για το σύνολο ερευνών που αναφέρονται σε αυτά. Παρ' όλα αυτά ο ερευνητής πρέπει να έχει λόγο στη διαμόρφωση αυτού του ορισμού να μπορεί, για παράδειγμα, να προτείνει και νέους ονομαστικούς ορισμούς για τα αναφερόμενα, ανάλογα με τη θεωρία που υιοθετεί. Η ταξινόμηση των «αναφερομένων» μπορεί ακόμα να βασιστεί σε κάποια κατηγοριοποίηση υψηλότερης αφάιρησης, όπως είναι η διάκριση σε εκείνα που αναφέρονται σε κοινωνικές ταυτότητες (Ελληνες, φοιτητές κ.λπ.), σε πρακτικές, σε κοινωνικές σχέσεις, σε λόγους ή σε πολιτικές (Gee, 2011). Μπορεί τέλος να βασιστεί στη διάκρισή τους σε αντικείμενα της καθαυτό αντικειμενικότητας, της καθαυτό αναφορικότητας και του καθαυτό λόγου.

Η ταξινόμηση των ερευνών μπορεί να γίνει θεματικά με βάση ένα σταθερό σύστημα θεματικής ταξινόμησης κοινό για όλες τις έρευνες. Μπορεί επίσης να

γίνει με βάση τις σχεδιαστικές επιλογές της έρευνας, όπως είναι η διάκρισή τους σε ποσοτικές, ποιοτικές και μεικτές, η διάκρισή τους με βάση το αν υιοθετούν μια ρεαλιστική ή μια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση, τέλος η διάκριση της ερευνητικής στόχευσης στο μικρο- ή στο μακρο-επίπεδο.

Μια υποδομή τεκμηρίωσης πρέπει επομένως να διαθέτει τα κατάλληλα εργαλεία συμπληρωματικής τεκμηρίωσης που χρησιμοποιούνται από κοινού για την συμπληρωματική τεκμηρίωση όλων των ερευνών. Τέτοια είναι:

1. Τα λεξικά επιστημονικών όρων
2. Τα συστήματα θεματικής ταξινόμησης των «αναφερομένων»
3. Τα ελεγχόμενα λεξιλόγια για την ενιαία ταξινόμηση των ερευνών

Η τεκμηρίωση των «αναφερομένων» δεν ολοκληρώνεται οριστικά με την ολοκλήρωση μιας εμπειρικής έρευνας, αλλά εξελίσσεται καθώς νέες έρευνες εντάσσονται στην υποδομή παρέχοντας νέες περιγραφές των ίδιων «αναφερομένων». Το απόθεμα γνώσης δεν ταυτίζεται με το ψηφιακό περιεχόμενο μίας μόνο υποδομής αλλά με αυτό του συνόλου των υποδομών που αξιοποιεί μια ερευνητική κοινότητα.

Συμπεράσματα

Η περιγραφή των «αναφερομένων» αποτελεί την κρισιμότερη ίσως παράμετρο της τεκμηρίωσης των εμπειρικών ερευνών. Ωστόσο διαφέρει σημαντικά από έρευνα σε έρευνα. Για να διασφαλιστεί τόσο η τεκμηρίωση των «αναφερομένων» της κάθε έρευνας όσο και η ενιαία κατανόηση και η δυνατότητα συγκρίσεων εκ μέρους της ερευνητικής κοινότητας, τα αναφερόμενα τεκμηριώνονται με δύο τρόπους: τόσο αναλυτικά σε κάθε έρευνα, ώστε να υπάρχει πρόσβαση στην ειδική περιγραφή των «αναφερομένων», όσο και σε επίπεδο κοινού αποθέματος γνώσης κατά τρόπο που επιτρέπει την ενιαία κατανόηση των «αναφερομένων» από όλους τους ερευνητές σύμφωνα με κοινά αποδεκτούς ονομαστικούς ορισμούς, γεγονός που επιτρέπει την εκ των υστέρων ομαδοποίηση των ερευνών ανάλογα με τα αναφερόμενά τους. Μια υποδομή πρέπει να παρέχει τα απαιτούμενα εργαλεία γι' αυτόν το σκοπό, τα οποία είναι αδύνατον να αναπτυχθούν στο επίπεδο των μεμονωμένων ερευνών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Althusser, L. (1978). *Για τον Μαρξ*. Αθήνα: Γράμματα.
- Δοξιάδης, Κ. (2008). *Ανάλυση Λόγου*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Eco, U. (1988). *Θεωρία Σημειωτικής*. Αθήνα: Γνώση.
- Elliot, V. (2018). Thinking about the Coding Process in Qualitative Analysis, *The Qualitative Report*, 23(11), 2850-2861. <http://doi.org/10.46743/2160-3715/2018.3560>.
- Foucault, M. (1987). *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*. Αθήνα: Εξάντας.

- Gadamer, H. (1998). *Το πρόβλημα της ιστορικής συνείδησης*. Αθήνα: Ίνδικτος.
- Gee, J.P. (2011). *An Introduction to Discourse Analysis, Theory and Method*. 3rd ed. Routledge.
- Giddens, A. (1996). Ο θετικισμός και οι επικριτές του. Στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*. Τόμος Ι, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κάλλας, Ι. (2015). *Θεωρία, Μεθοδολογία και Ερευνητικές Υποδομές στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Kish, L. (1995). *Survey Sampling*. New York: J. Wiley and Sons.
- Κουζέλης, Ν. (1996). *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα: νήσος.
- Μουζέλης, Ν. (2000). *Η κρίση της κοινωνιολογικής θεωρίας. Τι πήγε λάθος?* Αθήνα: Θεμέλιο.
- Piaget, J. (1972). *Επιστημολογία των επιστημών του ανθρώπου*. Αθήνα: Ράππας.
- Schnell, R., Hill, P., & Esser E. (2014). *Μέθοδοι εμπειρικής κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Προπομπός.
- Tiles, M. (1999). *Μπασελάρ, Επιστήμη και Αντικειμενικότητα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Τσιώλης, Γ. (2015). Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες. Στο Γ. Πυργιωτάκης, & Χ. Θεοφιλίδης (επιμ.), *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και στην ερευνητική πράξη*. Αθήνα: Πεδίο.